

Borislav Dadić

Sveučilište u Zadru, Filozofski fakultet, Kralja Petra Krešimira IV, br. 2, HR-23000 Zadar
borislav.dadic@st.t-com.hr

Aristotelov nauk o aktu

Sažetak

Aristotelov nauk o aktu nastao je u okviru njegovih metafizičkih istraživanja o biću i njegova rješenja velikog filozofskog problema njegovih prethodnika – promjene ili kretanja. Ovome je rješenju prethodilo njegovo otkriće analogije bića, koje će on dosljedno prenijeti i na pojam akta. Naime, Aristotel je za pojam akta koristio dva grčka izraza: općenito prihvaćeni pojam ἐνέργεια i izraz koji je on sam skovao ἐντελέχεια. Njegovo je shvaćanje pojma akta neodvojivo od njegova pojma potencije (δύναμις), budući su njemu akt i potencija dva osnovna značenja bića. Naša je nakana istražiti Aristotelovo cjelovito naučavanje o aktu, kroz kritičku analizu trostrukog shvaćanja akta, tj. akta kao: promjene, postojanja i djelovanja. Ova bi analiza, također, trebala pokazati i adekvatnu primjenu pojmova ἐνέργεια i ἐντελέχεια u odnosu na njegove ostale temeljne metafizičke pojmove, poput forme i materije, te supstancije i akcidenata. Posebno ćemo naglasiti dinamičku komponentu Aristotelova shvaćanja akta, te njegovo prvenstvo u odnosu na potenciju.

Ključne riječi

Aristotel, akt, ἐνέργεια, ἐντελέχεια, δύναμις, svrha

Uvod

Ako se hoćemo baviti Aristotelovom filozofskom mišlju, onda nam je sasvim sigurno potrebno poznavati njegove izvorne metafizičke doktrine i pojmove. Premda o njima možemo čitati po raznim njegovim djelima, ipak smatramo da je njegova *Metafizika* ono privilegirano mjesto gdje oni dobivaju svoje puno značenje. No, čime se bavi metafizika? Možemo se složiti s Brentanom da Aristotel u svojoj metafizici, ili prvoj filozofiji, praktički istražuje odgovor na jedno bitno pitanje: što je biće?¹ Zato će je Aristotel prvenstveno označiti kao znanost koja istražuje biće kao biće. Aristotel će u nastojanju da bude što jasniji nuditi i druge oznake ove svoje nove znanosti koju on naziva prvom filozofijom. Također je označuje kao znanost, točnije mudrost (σοφία), koja istražuje prve uzroke i počela (A. 1). Ujedinjujući ove dvije definicije, možemo zajedno s Brentanom reći da metafizika istražuje biće općenito, krećući od njegovih prvih počela i uzroka.²

Aristotel na početku knjige Γ. *Metafizike* ističe da se biće kaže na mnoge načine, a tu istu tvrdnju ponavlja u šestoj i sedmoj knjizi, kao i na mnogim dru-

1

Usp. Franz Brentano, *Sui molteplici significati dell'essere secondo Aristotele*, Vita e Pensiero, Milano 1995., str. 7.

2

Usp. F. Brentano, *ibid.*, str. 10. Uporište ispravnosti ovakvog shvaćanja nalazimo kod samog Aristotela: »Budući istražujemo uzroke i prve principe... Dakle, i mi moramo istražiti prve uzroke bića kao bića« (*Met.* 1003a26). Slično i u *Met.* 1025b3.

gim mjestima. Mi ćemo se ovdje osvrnuti na moguću podjelu koja proizlazi iz knjige E. 2 *Metafizike*. Prema tome, biće se izriče na četiri načina: 1. biće po akcidentu (ὄν κατὰ συμβεβηκός); 2. biće kao istinito (ὄν ὡς ἀληθές), kojem je suprotno ne-biće, kao neistinito; 3. biće koje se dijeli u kategorije (kvaliteta, kvantiteta itd.) i 4. biće u potenciji i aktu (δυνάμει καὶ ἐνεργείᾳ). Naše će se daljnje istraživanje usmjeriti prema ovom četvrtom načinu izricanja bića, s posebnim naglaskom na akt.

Svoja osnovna istraživanja u *Metafizici* Aristotel započinje sa supstancijom. To ne iznenađuje kada se ima na umu da je za njega temeljni način postojanja bića, upravo onaj supstancije. Potom nastavlja istraživanje o formi i materiji, kao prvim početlima od kojih je sastavljena svaka osjetilna supstancija, a tek potom slijedi istraživanje o biću u potenciji i biću u aktu. Aristotelov nauk o aktu i potenciji nastaje u okviru njegovih metafizičkih istraživanja o biću i u okviru njegova rješenja velikog filozofskog problema njegovih prethodnika – promjene ili kretanja. To je bilo jedno od najvažnijih njegovih otkrića, kako za njegovu metafizičku misao tako i za razvoj zapadne metafizičke misli koja je slijedila nakon njega. Izvrstan poznavatelj antičke misli, a na poseban način one Platonove i Aristotelove, Giovanni Reale smatra da je Aristotelovo otkriće nauka o aktu i potenciji jedno od njegovih »zadnjih, ako ne zadnje i najzrelije otkriće«.³

Naša je nakana u ovome radu istražiti cjelovito Aristotelovo naučavanje o aktu kroz kritičku analizu trostrukog shvaćanja akta, tj. akta kao promjene, postojanja i djelovanja. Ova bi analiza također trebala pokazati i adekvatnu primjenu pojmova ἐνέργεια i ἐντελέχεια u odnosu na ostale Aristotelove temeljne metafizičke pojmove, poput forme i materije, te supstancije i akcidenata. Posebno ćemo istaknuti dinamičku komponentu njegova shvaćanja akta, te njegovo prvenstvo u odnosu na potenciju. Na kraju ćemo pokazati u čemu se sastoji Aristotelov originalni doprinos u razvoju metafizičke misli s njegovim naukom o aktu, te ostvarivanjem realne pretpostavke za buduće otkriće bitka kao akta bivstvovanja.

Razumijevanje akta i potencije

Aristotel je o pojmovima δύναμις i ἐνέργεια raspravljao posebno u dvije knjige *Metafizike*, i to u Δ. 1 i Θ. 1–9. No, za cjelovito razumijevanje treba imati na umu i ono što o njima kaže u drugim djelima, osobito u *Fizici*, *O duši* i *Nikomahovoj etici*. Mi ćemo se povremeno osvrutati i na ova djela. Nadalje, radi boljeg razumijevanja Aristotelova pojma akta, uvijek je na umu potrebno imati i njegov pojam potencije, budući da se kod Aristotela akt i potencije kao dva osnovna značenja bića najčešće promatrala zajedno. Isto tako je nužno imati određeno razumijevanje pojma materije, koja se na razini konstitucije osjetilnog bića podudara s potencijom.⁴ Ovdje se biće u potenciji shvaća kao nešto realno. Ovo biće koje još ne postoji aktualno, Aristotel naziva ne-biće, ali postoji na neki način, tj. postoji u potenciji.⁵ Naprotiv, biće u aktu predstavlja nešto drugo, ono je očitovanje drugog počela u biću kojeg Aristotel naziva forma, ili točnije, to je biće koje je aktualizirano – ozbiljeno ili prevedeno iz stanja potencije u stanje akta – snagom forme bića. Toliko je Aristotelu važan pojam akta, da on ne može potenciju ni definirati bez njega, kao što je vidljivo iz *Metafizike*.⁶

Aristotel je u Θ. 3 polemizirao s Megarskom školom koja je držala da nema realne razlike između akta i potencije. Tako po njima moć (potencija) građenja ima samo onaj koji stvarno gradi (akt). Treba istaknuti da Aristotel ne dokazuje ovu razliku, nego na primjerima pokazuje apsurdnost megarske po-

zicije, čime je pokazao evidentnost razlike između potencije i akta.⁷ Razna su značenja potencije. Prvo, ona označava aktivno počelo kretanja ili promjene koje je u drugome ili u istome kao drugom; drugo, označava pasivno počelo kretanja ili promjene koji je u drugome ili u istome kao drugom; treće, označava vlastitost ili sposobnost po kojoj je neko biće sposobno ne podnositi propadanje koje uzrokuje drugo biće ili ono samo kao drugo, i četvrto, označava sposobnost djelovanja i trpljenja općenito, kao i specifičnu sposobnost djelovanja i trpljenja na prikladan način. Iz rečenog se mogu izvesti dvije osnovne grupe značenja potencije: prva grupa koja promatra kretanje određuje potenciju kao počelo kretanja; druga grupa pristupa potenciji s metafizičkog aspekta i određuje potenciju kao materiju bića. Analogno ovome, postoje dva značenja akta (ἐνέργεια): Prvo značenje kaže da je akt kretanje; drugo označava akt kao supstanciju i formu. Nužno je produbiti ovu započetu spoznaju o aktu i potenciji.

Krenimo najprije od pojma akta. Pojam akt (ἐνέργεια) prema Aristotelu je u svezi s pojmom djelovanja (ἐργάζομαι), tj. kretanja. Jer, kako on kaže, kretanje je ono koje najviše izgleda da je akt (ἐνέργεια).⁸ Akt je izvorni pojam koji nije svediv na neki drugi i zato se ne daje definirati, kao što će biti i s pojmom potencije (δύναμις). Aristotel je čak smatrao da nije potrebno htjeti sve definirati, jer to uostalom nije ni moguće, nego trebamo pomoću analogije iz pojedinačnih primjera shvatiti značenje pojma koji se istražuje. Tako on navodi razne primjere koji nam pomažu da shvatimo kako pojam akta tako i pojam potencije.⁹ Dakle, krećući od usporedbe bića u aktu i bića u potenciji postaje nam jasan pojam akta (ἐνέργεια). Možemo za sada reći da Aristotel pojam akta pripisuje onome biću koje egzistira s punom realnošću, dok naprotiv ova puna realnost nedostaje biću u potenciji (δύναμις). U pojmu ἐνέργεια primarno se ističe kinetičko značenje, a κίνησις i ἐνέργεια za Aristotela jesu dva aspekta bića. Naime svako kretanje, bilo promjena općenito ili promjena mjesta, jest jedan kontinuitet promjene koji mora proći svako biće podložno zakonu nastajanja i propadanja, a ἐνέργεια predstavlja uvjet aktualiziranja. Tako kada je netko istovremeno vidio ili vidi, kada je mislio ili misli, Aristotel to naziva ἐνέργεια.¹⁰

Aristotel u svojoj filozofiji prirode pravi razliku između kretanja i akta, jer kretanje ima rezultat izvan samoga sebe, dok aktivnost ima cilj u samom sebi – zato će se ovakva aktivnost nazivati ἐντελέχεια. U kontekstu filozofije prirode, mogli bismo reći da je neka stvar postigla stupanj ἐντελέχεια kada ja

3

Giovanni Reale, *Il concetto di filosofia prima e l'unità della »Metafisica« di Aristotele*, Vita e Pensiero, Milano 1994., str. 344.

4

Usp. *Met.*, 1080b1. Ovdje je važno napomenuti da Aristotel jasno razlikuje biće u potenciji od takozvanog mogućeg bića, o kojem govori u Θ . 4 i koje se ne podudara s ovim prvim. Naziv 'moguće biće', čija je suprotnost 'nužno istinito biće', govori nam samo da neko biće može postojati jer njegova bit ne implicira kontradikciju.

5

Usp. *Met.*, 1089a28.

6

Usp. *Met.*, 1047a28. Ovdje definira potenciju kao »jedna stvar je u potenciji onda kada se

ona može prevesti u akt, a da to ne implicira nikakvu nemogućnost«.

7

Usp. *Met.*, 1047a17-20.

8

Usp. *Met.* 1047a30. Premda već slutimo da će on značenje pojma 'akta' proširiti.

9

Navedimo samo neke: u aktu je na primjer kip Hermesa koji, budući je savršeno isklesan, nalazi se ovdje ostvaren, a nije poput bloka mramora iz kojega će nastati kip, što bi odgovaralo potenciji, kojega umjetnik klesar još nije ni dotaknuo.

10

Usp. *Met.* 1048b34-35.

svoju specifičnu narav ostvarila do punine.¹¹ Pa kao što potencija, čijom snagom nešto jest u potenciji, nije kretanje, tako ni neko biće u aktu nije kretanje u odnosu na to biće, nego se kretanje treba shvatiti kao nesavršeni akt.

Aristotel je o kretanju raspravljao i u *Metafizici*, gdje nam donosi definiciju kretanja, koja je zadala mnogo muke istraživačima njegove misli, a glasi: »kretanjem (κίνησις) nazivam akt onoga što je u potenciji, ukoliko je u potenciji.«¹² Interpretacija ovoga mjesta bila je raznolika tijekom povijesti, ali se može reći da se »akt onoga što je u potenciji« najčešće shvaćao na dva načina. Prvi, da je ono aktualnost svoga supstrata. Primjer ovakve aktualnosti jest kada Aristotel kaže za dušu da je akt naravnog tijela koje ima život u potenciji.¹³ Drugi, da je aktualnost spoja forme i materije. Primjer prve aktualnosti nalazimo kada kažemo za dušu da je ona akt živoga bića, na pr. konja. Kako je u gornjoj definiciji kretanje označeno kao aktualnost bića u potenciji, nameće se pitanje je li ovo biće u potenciji subjekt promjene, ili nešto što je uspostavljeno od samog kretanja. Bilo da se prihvati prvi način razumijevanja kretanja, koji je inače bio češće prihvaćen, ili drugi, koji neki poput Brentana¹⁴ preferiraju, očito je da se u kretanju nalazi jedna forma koja pripada jedinstvu jednog stanja potencije i jednog stanja akta. Budući da je akt biće, ne u svojoj potencijalnosti, nego u svojoj ostvarenosti, on će biti u osnovi sinonim za ἐντελέχεια, kao i za εἶδος, tj. formu. Iz čega naravno ne slijedi da su pojam akta i forme u potpunosti isti, jer kako kaže Aristotel, »akt i forma su različiti radi različitih materija«.¹⁵

Uvažavajući navedene argumente dodajemo, da za cjelovit odgovor na gornje pitanje, treba stalno imati na umu činjenicu da Aristotel poznaje dvije vrste temeljnih promjena: akcidentalne i supstancijalne, te da subjekti tih promjena nisu isti. Subjekt prve vrste promjene jest sama supstancija, dok je kod druge materija, i to *materia prima*. Tijekom istraživanja kretanja, a na poseban način razloga i svrhe samog kretanja, forma bića ili ono što kod Platona nalazimo kao εἶδος, dobit će kod Aristotela poseban naziv – ἐντελέχεια. Kada forma ili εἶδος dobiva naziv ἐντελέχεια? Onda kada je postignuta svrha (τέλος) ili ispunjenje samog kretanja, odgovara Aristotel. Tako se na primjer kod nebeskih tijela ova svrha sastoji u vječnom kružnom kretanju. W. Jaeger smatra da je Aristotel primijenio isto načelo kako bi objasnio ἐντελέχεια kod svih osjetilnih bića.¹⁶ Upravo zbog usmjerenosti kretanja prema svrsi, Aristotelov pojam ἐντελέχεια imat će prvenstveno logičko-ontološki karakter. Aristotel će stoga na vrhu hijerarhije bića postaviti najuzvišeniju formu koja nije ništa drugo doli čisti akt, koji je istovremeno i najuzvišenije djelovanje, ili kako će je on definirati kao mišljenje koje misli samo sebe. To je nagnalo W. Jaegera da zaključi kako su u Aristotelovoj teleološkoj misli εἶδος i τέλος zapravo jedna te ista stvar.¹⁷

Prema Düringu, pojam δύναμις, kao pojam koji označava određeni sadržaj, ima još predsokratovsko podrijetlo i shvaća se kao sposobnost nečega, prije svega sposobnost izazvati ili podnositi promjenu ili kretanje.¹⁸ Aristotel u prvom dijelu knjige Θ. objašnjava pojam δύναμις, koji vuče korijene iz nauka o promjeni i kretanju, ali ga razvija u pojam u metafizičkom smislu potencije. Slično kao i sa aktom, i potencija se kod Aristotela shvaća višeznačno, što je jasno kada se zna da je ovaj pojam shvaćen analogno. I premda ima više tipova potencije, slažemo se sa Brentanom da se oni po analogiji svi svode na jedan osnovni, koji potenciju shvaća kao počelo kretanja u drugome, ili u istome ukoliko je drugo.¹⁹ Krivo bi bilo iz ovoga zaključiti da je prvo počelo također biće u potenciji. Aristotel je na više mjesta – kako u *Fizici* tako i u *Metafizici* – ovo prvo počelo pripisivao božanstvu. Ono je prije svega biće u aktu, a ne biće u potenciji; štoviše, on će ga rezolutno nazvati prvim nepokret-

nim pokretačem ili čistim aktom. Očito je da gornji pojam potencije moramo shvati kao pasivnu potenciju (*potentia passiva*) ili moć bivstvovanja, a ne kao aktivnu potenciju (*potentia activa*) ili moć djelovanja, što će daljnji razvoj metafizičke misli dovesti do jasnog razlikovanja.

Kao što je shvaćanje potencije bilo dvojako: jedno prema kretanju, a drugo kao »materija« u osjetilnim supstancijama; tako će analogno biti i s aktom. Jedno značenje jest da je akt kretanje, a drugo da je akt forma, ili supstancija stvari. Nas ovdje prvenstveno zanimaju ova druga značenja, koje možemo nazvati »metafizičkim«. Upravo se u Θ. 6 akt i potencija promatraju s te metafizičke točke gledišta i u tom se kontekstu donosi definicija akta (ἐνέργεια). Zapravo o ovim izvornim pojmovima ne možemo dati definiciju u pravom smislu riječi. Ostaju nam samo primjeri i pojedinačni slučajevi koji omogućuju umu da po analogiji dođe do pravog značenja ovih pojmova.²⁰ Zato on kaže »akt je postojanje same stvari, ali ne na način na koji kažemo da je u potenciji«, te odmah pojašnjava na primjeru da se, »akt odnosi prema potenciji kao što se, na primjer, onaj koji konstruira odnosi prema onome koji može konstruirati.«²¹ Akt mu predstavlja samu egzistenciju, postojanje stvari, ali ne postojanje u potenciji – kao što se u svakoj gromadi mramora potencijalno nalazi neki kip – nego aktualno postojanje.

Akt ima više značenja, analogno onome kako je to imala i potencija. Tako, na primjer, jedno je shvaćanje akta u odnosu na kretanje, u tom se slučaju potencija shvaća kao počelo tog istog kretanja; u drugom se slučaju kaže akt u odnosu na supstanciju, u ovom slučaju potencija je materija te iste supstancije. Dodatno razjašnjenje glede akta (ἐνέργεια) imamo u završnom djelu knjige Θ, gdje Aristotel razlikuje dvije vrste djelovanja: tranzitivno i imanentno. Prvo je u pravom smislu κίνησις, a drugo ἐνέργεια. U prvom djelovanju τέλος se nalazi uvijek izvan samog djelovanja. Zato se ovakvo djelovanje u

11
Usp. *Phys.* II 1, 193b1. Potrebno je istaknuti kako W. Jaeger smatra da pojam *en-tel-echeia*, on ga piše ovako, ima isključivo logičko-ontološko značenje, ali ne i biološko (usp. W. Jaeger, *Aristotele. Prime linee di una storia della sua evoluzione spirituale*, La Nuova Italia, Firenze 1984., str. 524).

12
Met. 1065b15. Praktički istu misao nalazimo u *Phys.* 201a9; 201b4.

13
Usp. *De an.* 412a20.

14
On kretanje definira kao »aktualnost potencijalnog kao takvog« (F. Brentano, *Sui molteplici significati*, str. 67) i smatra ne samo da je definicija točnija nego i jednostavnija, što potom pokušava argumentirati detaljnom analizom; premda svjestan da nema supstancijalne razlike između ovih dvaju načina definiranja promjene.

15
Met. 1043a12.

16
Usp. Werner Jaeger, *Aristotele. Prime linee di un'evoluzione spirituale*, La Nuova Italia, Firenze 1984., str. 523.

17
Usp. W. Jaeger, *Aristotele*, str. 526.

18
Usp. Ingemar Düring, *Aristotele*, Murzia, Milano 1976., str. 693. Kod Aristotela se prvi put pojavljuje u *Topici* (V. 9, 139a4 i VI. 7, 146a23), dok se kod Platona pojavljuje u *Sofistu* (247e) u funkciji definiranja bića, gdje se ovo definira kao: οὐκ ἄλλο τι πλὴν δύναιμις.

19
Usp. *Met.*, 1019b35. Brentano razlikuje četiri načina shvaćanja potencije (usp. F. Brentano, *Sui molteplici significati*, str. 59–60. G. Reale razlikuje pet načina i detaljno objašnjava pojmove koji su izvedeni iz ovih različitih shvaćanja (usp. G. Reale, *Il concetto di filosofia prima e l'unità della »Metafisica« di Aristotele*, str. 345–349).

20
Sam Aristotel nam sugerira ovu metodu shvaćanja koja koristi analogiju (usp. *Metafizika*, IX. 6, 1048a35–37).

21
Met. 1048a31–37.

sebi smatra nedovršenim, a postaje dovršeno tek kada postigne cilj. Suprotno je drugo djelovanje koje samo u sebi već uključuje svrhu, odnosno svrha je samo to djelovanje, kao što je Aristotelov primjer akta gledanja i viđenja.

Osim što pojmu δύναμις suprotstavlja pojam ἐνέργεια, Aristotel mu također suprotstavlja jedan novi pojam – ἐντελέχεια. Prema Düringu, pojam ἐντελέχεια skovao je sam Aristotel kao specifični izraz njegove filozofije svrhe (τέλος).²² Pojam označava onaj stupanj bivstvovanja u kretanju na kojem je postignuto savršenstvo i svrha kretanja. Tako ga shvaćaju suvremeni autori poput E. Bertia, koji pozivajući se na F. A. Trendelenburga, ističe da on znači ono što je puno, savršeno, završeno ili ispunjeno.²³ ἐντελέχεια je u osnovi značenja usmjerena prema pojmovima ἐνέργεια ili *akt* i u suprotnosti je s potencijom. Pa kao što potencija i akt postoje u odnosu na različite kategorije, tako će biti i s pojmom ἐντελέχεια. Kako akt prije svega izražava *formu*, koja se podudara s prvom kategorijom – supstancijom, tako i ἐντελέχεια prije svega izražava formu i *ostvarenje forme*. Ovo značenje ἐντελέχεια kao ispunjenje ili dovršenja davno je već isticao Simplificije.²⁴

Aristotel je koristio pojam ἐντελέχεια kod rješavanja dva velika filozofska problema: prvo, problem kretanja; i drugo problem duše i njezina odnosa s tijelom. O kretanju je već bilo govora, pa ćemo se ovdje usmjeriti na drugi problem. Rješavajući problem duše on za nju kaže: »duša je prva ἐντελέχεια naravnog tijela koje ima život u potenciji.«²⁵ Zašto je tomu tako? Nužno je da duša, koja je forma naravnog tijela koje ima život u potenciju, bude supstancija. A neposredno prije, ustvrdio je da je nužno da duša bude supstancija, ukoliko je forma naravnog tijela koje ima život u potenciji. Takva supstancija, tj. kao forma, jest ἐντελέχεια, tj. akt. Dakle, iz toga proizlazi da je duša ἐντελέχεια nekog tijela koje je takvo, tj. da ima život u potenciji.²⁶ Aristotel pojam ἐντελέχεια shvaća na dva načina, slično kao što i vid posjedujemo na dva načina: kao moć u potenciji i moć u aktu – prvo je kad spavamo, a drugi način je kad smo budni i gledamo. Prvi način je izvorniji od drugoga. U tom smislu kažemo da je duša prva ἐντελέχεια tijela koje ima život u potenciji.

Istraživači Aristotelove misli puno su raspravljali o odnosu ova dva pojma, ἐνέργεια – ἐντελέχεια. Posebno ih je zanimalo, postoji li neka razlika među njima i ako postoji – koja je. Recimo odmah da se ovi pojmovi ne odnose na dvije različite stvari. Kako »biće u aktu« (ὄν ἐνεργεῖα) nije u potpunosti sinonimno s ἐντελέχεια, nego pojam koji se koristi analogno, zavisno o tome u kojem je kontekstu upotrijebljen može se shvatiti na djelomično različite načine. Većina istraživača smatra da razlika postoji, a prema G. Realeu sastojala bi se u sljedećem: ἐνέργεια prvenstveno označava akt bića, a ἐντελέχεια određeno stanje bića u promjeni koje proizlazi iz akta tog bića. Nadalje, ἐνέργεια označava aktivnost bića koja ga vodi od potencije do savršeno ostvarene biti, dok ἐντελέχεια označava savršenost tog akta, ili sami akt u savršenom ostvarenju.²⁷ Tako u knjizi Γ. ἐντελέχεια označava biće u aktu, nasuprot biću u potenciji. U drugim knjigama ima različite nijanse značenja. Tako, na primjer, u Z. 9 označava pojedinačnu konkretnu supstanciju ili τὸ σύνολον; u Z. 10 označava »u aktu« nasuprot onom »u potenciji«; dok u Z. 13 označava određenu supstanciju koja je savršeno aktualizirana ili ostvarena. Nadalje u Δ. 4 znači akt shvaćen u generičkom smislu, dok u Δ. 7 označava zbiljsko biće koje se suprotstavlja samo mogućem.

Možda se najjasnija distinkcija može pronaći u K. 9, gdje stoji: »nazivam kretanjem akt onoga što je u potenciji, ukoliko je u potenciji.«²⁸ Aristotel je ovu tezu postavio već u *Fizici*, gdje je istraživao kretanje, ali ga sada ovdje metafizički produbljuje. Kako je potencija onaj princip u biću koji omogućava-

va kretanje, njega će biti sve dok u biću postoji potencija. Kada kretanje dođe do točke u kojoj se »ova potrošila, prestaje kretanje i tada imamo savršenu aktualnost. Kretanje je dakle *nepotpuni akt* (ἐνέργεια ἀτελής) [...] kretanje bi se trebalo nazivati ἐνέργεια, a ne ἐντελέχεια. ἐντελέχεια bi bila savršeni, potpuno ostvareni akt (ἐνέργεια τελεία).«²⁹ Unatoč ovim nijansama u značenjima, ostaje sigurno da bilo biće u aktu bilo biće u ἐντελέχεια označava ono što se ostvarilo ili je završeno snagom forme.

Odnos između akta i potencije

S obzirom na odnos između akta i potencije, Aristotel smatra da akt posjeduje prioritet pred potencijom i to po spoznaji, vremenu i supstanciji. Prvo, zato jer je nemoguće spoznati potenciju, ako ne znamo akt. Naime do spoznaje da je netko u mogućnosti vidjeti dolazimo istom kada je taj već vidio, dakle do potencije dolazimo preko akta. Zato akt u spoznajnom redu prethodi potenciji. Drugo, akt prethodi potenciji i po vremenu, ali samo u odnosu na vrstu, a ne u odnosu na pojedinca. Naime, da bi se neki pojedinac, na primjer Sokrat, pojavio u aktu morao je najprije biti u potenciji. No, promatrano s aspekta vrste ljudi, da bi se čovjek rodio mora mu prethoditi već neki čovjek koji je rođen, tj. koji je u aktu. Treće, akt prethodi potenciji po supstanciji. Kako bi argumentirao ovaj stav, Aristotel se služi s dvjema vrstama argumenta. Prvi argumenti proizlaze iz strukture osjetilne supstancije i karakteristika nastajanja. Drugi su argumenti izvučeni iz suprotstavljanja strukture nepropadljivih i propadljivih supstancija. Što se tiče prve grupe argumenata, Aristotel tvrdi da ono što je posljednje s obzirom na nastajanje, jest prvo s obzirom na formu i supstanciju. Tako je odrastao čovjek, u redu supstancije, prije negoli novorođenče. Razlog ovog prvenstva jest što se akt podudara s formom u supstanciji, dosljedno sa svrhom, dok se potencija podudara s materijom, a forma i svrha uvijek su prije materije. Nadalje, »svaka stvar koja nastaje ima neku svrhu kojoj teži, a kako je svrha počelo samog nastajanja, ona je i akt, koja prethodi potenciji. Dakle, τέλος = ἀρχή = ἐνέργεια, a oni su uvjet nastajanja i potencije. Zato akt ima prioritet pred potencijom.«³⁰ Kako se kod njega forma poistovjećuje s aktom, a materija s potencijom, jasno proizlazi da akt prethodi potenciji. S obzirom na drugu vrstu argumenata, Aristotel ističe da je sam akt (ἐνέργεια) način bitka koji je svojstven nepropadljivim supstan-

22

Usp. I. Düring, *Aristotle*, Mursia, Milano²1992., str. 693. Da je ovo izvorno Aristotelov pojam, slaže se i E. Berti u svom djelu *Aristotele: dalla dialettica alla filosofia prima* (Bompiani, Milano 2004., str. 550). Premda postoje i razna etimološka tumačenja po kojima bi Aristotelov izvorni pojam bio ἐνδελέχεια u značenju trajanja, permanencije (usp. Joseph Owens, *The Doctrine of Being in the Aristotelian Metaphysics*, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto 1978., str. 404, n. 14 s naznačenom literaturom).

23

Usporedi *Met.* 1023a34 i E. Berti, *Aristotele*, p. 550.

24

Usp. Simplicio, *Scholia in Aristotelem*, u: F. Brentano, *Sui molteplici significati dell'essere secondo Aristotele*, str. 58.

25

De an. 412a27-28.

26

Usp. *De an.* 412a1-23.

27

Usp. G. Reale, *Il concetto di filosofia prima*, str. 373.

28

Met. 1065b15.

29

G. Reale, *Il concetto di filosofia prima*, str. 376.

30

G. Reale, *ibid.*, str. 366.

cijama. Naprotiv, propadljive supstancije ne postoje na taj način, nego nužno u svom postojanju uključuju i potenciju. Kako nepropadljive supstancije prethode propadljivima i njihov su uzrok, jasno proizlazi da akt ima prioritet pred potencijom.

Prioritet akta nad potencijom ne vrijedi samo za osjetilna bića koja su sastavljena od materije i forme, i kojima je realizacija forme svrha, nego to vrijedi i za sve ostale stvari, kao i za one kojima je svrha samo kretanje.³¹ Ovdje Aristotel donosi izuzetno važnu usporedbu, koju donosimo u cijelosti:

»Djelovanje je u stvari svrha, a akt je djelovanje, stoga se akt i kaže prema djelovanju i teži istom značenju kao i ἐντελέχεια.«³²

Zato je potencija bitno uvijek potencija nekog akta, a akt je pravilo i svrha potencije (usp. *Met.* IX. 8). Ovdje je nužno spomenuti da je Aristotel bio svjestan činjenice da unatoč tome što između akta i potencije kao počela bića postoji najuža veza, ipak oni sami za sebe ne mogu uspostaviti ili realizirati neko konkretno biće, ako ne djeluje neki vanjski tvorni uzrok. Ili, kako se izrazio D. Ross, ništa neće prijeći iz potencijalnosti u aktualnost, ako nemamo djelovanje nekog bića koje je već u aktu. Zato akt uvijek ima prioritet.³³ Veliki poznavatelj Aristotelove metafizičke misli, J. Owens smatra da je ovaj njegov nauk o prioritetu akta pred potencijom bio izravna pomoć pri rješavanju i drugih problema u metafizici, kao na primjer odnosa forme i onog univerzalnog. Prvenstvo akta osigurat će prvenstvo i formi. Zato se akt i forma kod Aristotela shvaćaju recipročno.³⁴

Različita shvaćanja akta

Bez obzira kako ćemo shvatiti sličnost i razlike u značenjima što ih je Aristotel pridavao aktu, ili hoćemo li naglašavati jedno ili drugo, ili pak relativizirati ih svodeći ih na beznačajne varijacije – očito je da pojam akta ima analogno značenje. U tom smislu mi ćemo nastaviti naše istraživanje na tragu E. Bertija i detaljnije sagledati tri moguća značenja akta koje možemo pronaći u kontekstu Aristotelove filozofske misli.

a) Akt kao kretanje

Čini se da je pojam ἐνέργεια, povezan s pojmom ἐντελέχεια, prvenstveno shvaćen kao kretanje. Evo Aristotelova teksta: »čini se da je akt ponajviše samo kretanje.«³⁵ Zato se za ne-bića ne kaže da se kreću, premda im se pridaju drugi predikati, kao na primjer da su poželjni, ali ne i pokrenuti. Kada bi bili pokrenuti, bili bi u aktu, a oni nisu u aktu (ἐνέργεια). Doista između raznih mogućih ne-bića neka jesu u potenciji, a da ipak za njih kažemo da nisu, zato jer nisu u aktu (ἐντελέχεια).³⁶ Ne-bićima se ne pridjeva kretanje, jer kretanje implicira bitak.

Odavde proizlazi da nas Aristotel stavlja pred dva različita značenja pojma ἐνέργεια: jedno, općenitije i zasigurno starije, a znači »kretanje« i drugo po kojem pojam ἐνέργεια odgovara pojmu ἐντελέχεια, a znači: »biti« ili »biti u aktu«, ili jednostavno »akt«, što će ga on koristiti kao svoj *terminus technicus*. Ovo drugo značenje uveo je sam Aristotel, a nalazimo ga u knjizi Θ, u drugoj polovici knjige, gdje govori o aktu i potenciji kao osnovnim značenjima bića. Svoje objašnjenje ovog pojma započinje pojmom ἔργον što znači »djelovanje«, »djelatnost« (lat. *operatio*), a to je u stvari svrha (τέλος). Zato se i naziv ἐνέργεια kaže prema ἔργον – tj. u istom značenju – i teži značenju ἐντελέχεια. Odavde jasno proizlazi da se ἐνέργεια može koristiti u

istom značenju kao i ἔργον, a da ἔργον odgovara τέλος-u, pa kada je pojam ἐνέργεια uzet u ovom značenju, tada je blizak značenju pojma ἐντελέχεια, odnosno ima gotovo isto značenje kao i ἐντελέχεια. Budući da se ἐνέργεια odnosi prema ἔργον, kao što se ἐντελέχεια odnosi prema τέλος, te ako se ἔργον i τέλος podudaraju, tada se podudaraju ἐνέργεια i ἐντελέχεια. No, to nam ne dopušta da odmah zaključimo kako ἐνέργεια i ἐντελέχεια imaju uvijek isto značenje. Nego, između mnogih značenja pojma ἐνέργεια, postoji jedno koje se podudara s onim ἐντελέχεια. Upravo se to značenje podudara s Aristotelovim pojmom akta, koji on u svojoj metafizici koristi kao *terminus technicus*.

Aristotel u knjizi Θ. piše da »potencija, na prvom mjestu, znači počelo kretanja ili promjene koje se nalazi u drugome ili u istome ukoliko je drugo«. ³⁷ Međutim, kada govori o potenciji kao počelu kretanja, u prvom dijelu knjige Θ. koristi izraz ἐνέργεια u izvornom smislu, koji je također povezan s kretanjem. S ovim se želi istaknuti dinamika bića, bilo u aktivnom ili pasivnom smislu: u smislu činiti ili trpjeti. Pored ovoga, on za kretanje koristi i izraz ἐντελέχεια, što jasno proizlazi iz njegove definicije kretanja u *Fizici*, gdje čitamo da je

»... akt (ἐντελέχεια) onoga što postoji u potenciji, ukoliko je to tako (tj. ukoliko je u potenciji). Tako na primjer možemo reći da je promjena ἐντελέχεια promjenljivog ukoliko je promjenljivo ...« (*Phys.* 201a10-15)

Ovdje se kretanje definira ukoliko je ono biće, tj. stvarno stanje stvari. Očito je da se kretanje kao takvo ovdje promatra kao ostvarena stvarnost, tj. aktualnost, a ne kao neki proces ostvarenja ili aktualizacija.

b) Akt kao način bitka

U drugom dijelu knjige Θ. Aristotel govori o aktu u jednom novom smislu, tj. onom koji je on sam uveo, kada akt shvaća kao jedan od temeljnih značenja bića. I premda on ovdje i dalje koristi izraz ἐνέργεια, sada ga koristi u jednom drugom smislu, to jest u onom smislu koji odgovara pojmu ἐντελέχεια. Zato kaže kako akt (ἐνέργεια) označava »postojanje stvari (τὸ ὑπάρχειν τὸ πρᾶγμα), ali ne onako kao kada kažemo da je u potenciji«. ³⁸ To se shvaća kada se ima na umu da Aristotel bitak (postojanje) ne shvaća jednoznačno, nego analogno. Ova se dva pojma, akt i potencija, shvaćaju kao razlika između dva osnovna značenja bića, odnosno kao dva supostojeća počela bića. To

31
Usp. *Met.* 1050a16-18.

32
Met. 1050a21-23. T. Ladan prevodi: »Jer djelo je svrha, a djelatnost je djelo; te se otuda i riječ 'djelatnost' kaže prema 'djelu' i teži prema ostvarenosti (svršnosti)«. G. Reale predlaže da se ovdje pojam ἔργον ne prevede kao »djelo«, jer se time gubi dinamičnost koju ovaj pojam ima u ovom kontekstu, te ističe kako Aristotel želi pokazati kako ἐνέργεια proizlazi od ἔργον, a kako je ἔργον zapravo τέλος, pa pojam ἐνέργεια teži značenju pojma ἐντελέχεια (usp. Aristotele, *Metafisica*, III: *Sommari e commentario*, Vita e Pensiero, Milano 1993., str. 456).

33
Usp. D. Ross, *Aristotle*, Routledge, London-New York 1996., str. 182-183.

34
Usp. J. Owens, *The Doctrine of being in the Aristotelian Metaphysics*, str. 409.

35
Met. 1046a31-32.

36
Usp. *Met.* 1047a30-b2.

37
Met. 1019a15-17.

38
Met. 1048a30-32. Ovdje se pojam ὑπάρχειν prevodi kao način bitka odnosno način stvarnog realnog postojanja.

se jasno razabire iz knjige Δ, gdje stoji da »bitak ili biće znači, s jedne strane, biti u potenciji, i s druge strane, biti u aktu«. ³⁹

Aristotel na više mjesta, a posebno u knjizi Λ, izričito naučava da je materija u potenciji, a forma, bilo odvojena bilo spojena s materijom, da je u aktu. Na osnovi ovoga mnogi istraživači njegove misli zaključili su da je Aristotel poistovjećivao akt sa supstancijom ili esencijom, koja je za Aristotela prvo konstitutivno počelo supstancije. On je, doista, već u knjizi Θ. poistovjetio materiju (ύλη) s δύναμις, a εἶδος i μορφή poistovjetio je s ἐνέργεια. Ovo poistovjećivanje on zadržava i u svojoj raspravi o supstanciji u knjizi Z, a posebno u H. i Λ. Dapače u knjizi H. ἐνέργεια se poistovjećuje ne samo s εἶδος i μορφή nego i s τὸ τί ἦν εἶναι. ⁴⁰ Ovo poistovjećivanje materije s potencijom i prve supstancije, odnosno forme s aktom, upućuje na značenje akta kao bitka. Naravno da bi bilo preuranjeno i neopravdano poistovjetiti ovo značenje akta s *actus essendi* Tome Akvinskoga, ali nije neopravdano smatrati ga nekakvom prethodnicom. Ovaj akt, poistovjećen sa supstancijom, odnosno s formom, Aristotel u *De anima* (II. 1, 412a21-28) naziva »prvim aktom« (ἐντελέχεια πρώτη). Međutim, ovo nije konačno Aristotelovo shvaćanje akta. Postoji još jedno.

c) Akt kao aktivnost (djelovanje) ili činidba

Sada Aristotel promatra akt s aspekta nastajanja. S ovog aspekta akt će biti nazvan »drugim aktom«. Za Aristotela je *kretanje* nesavršeno (ἀτελής) ukoliko ne sadrži u sebi vlastitu svrhu ili τέλος, kao na primjer putovati, graditi, radati se. Nemoguće je da netko istovremeno gradi i da je već izgradio, da se rađa i da se već rodio. No, to nije jedino kretanje koje postoji, smatra on. Moguće je da pored ovoga postoji i jedno drukčije kretanje u kojem je istovremeno prisutna svrha, kao na primjer kad »netko dobro živi i dobro je živio, sretno živi i sretno je živio... vidi i vidio je«. ⁴¹ Ovo drugo kretanje on naziva i »djelovanjem« (činidba, ἐνέργει), a ono prvo naprosto »kretanjem«.

Iz gornjeg proizlazi da Aristotel razlikuje nesavršeno kretanje – a to je ono koje nema u sebi svrhu – od onoga koje je savršeno, a to je ono koje ima u sebi svrhu i za koje on osigurava izraz ἐνέργεια, koje shvaćamo kao savršeni akt. Ovaj je akt s aspekta rađanja ili nastajanja drugi – jer prije gledanja postoji vid, ali s aspekta supstancije, on je prvi. Adekvatna i najznačajnija uporaba ovog trećeg značenja pojma akta kod Aristotela nalazi se kod njegova opisa prvog počela ili Boga, kojega on shvaća kao čisti akt, prvi nepokretni pokretač i mišljenje mišljenja. Zasigurno je da u cijeloj Aristotelovoj metafizičkoj spekulaciji, nauk o aktu i potenciji pronalazi ovdje svoj najviši izričaj. To je ono mjesto gdje on dokazuje postojanje jedne nepokretne supstancije (Λ. VI). On smatra da za objašnjenje ovoga našeg svijeta nije dostatno tvrditi da postoji neka supstancija koja je vječni pokretač, nego je isto tako »nužno da postoji jedno počelo, čija supstancija je sam akt«. ⁴² Tek nakon što je poistovjetio supstanciju prvog počela i akt, mogao je ustvrditi da je on nepokretan – jer je bez potencije, da je nematerijalan – jer materija jest potencija, da je jednostavan, nužan itd.

Kao što vidimo akt, ili čista djelatnost, nije za Aristotela povezan samo s kretanjem nego postoji i u dimenziji nepokretnog, kao što je to slučaj s prvim nepokretnim pokretačem. Evo tog značajnog mjesta:

»Zbog toga Bog stalno uživa u jednoj jednostavnoj sreći, jer ne postoji samo akt (ἐνέργεια) kretanja nego postoji i akt nekretanja (ἐνέργεια ἀκίνησις), i više se užitka nalazi u mirovanju negoli u kretanju.« ⁴³

Ovu prvu supstanciju ili Boga, on u knjizi *Λ. 6* naziva vječnom i nepromjenljivom supstancijom⁴⁴ i dokazuje da je nužno da ona postoji. Mnogi autori, poput E. Bertija, smatraju da je ovaj pojam akta nekretanja (*ἐνέργεια ἀκίνησις*) jedan od najdubljih metafizičkih pojmova cjelokupne antike. Aristotel, dakle, shvaća Boga kao akt, ali upravo u ovom trećem smislu – tj. akt kao čisto djelovanje ili aktivnost. Kako je najuzvišenija aktivnost mišljenje, Aristotel je dosljedno zaključio da se Bogu, kao najuzvišenijem biću može pripisati samo najuzvišenija aktivnost, a to je umska aktivnost.⁴⁵ A kako njemu, po istom načelu izvrsnosti, dolikuje da objekt njegovog mišljenja bude najuzvišenije biće, a to je on sam, tada on misli samog sebe. I to je razlog zašto ga Aristotel ovdje određuje kao mišljenje mišljenja.⁴⁶

Zaključak

Nakon detaljne analize Aristotelova nastajanja, kretanja i promjene, odnosno nastajanja i propadanja, Brentano zaključuje da »ne može biti nikakve sumnje o značenju koje Aristotel pripisuje pojmu biće (ὄν): on ga shvaća, osim kao završeno biće i kao nezavršeno biće, kao ono što jest, odnosno jest u potenciji, i usmjereno je da tako kažemo prema formi, težeći k njoj«. ⁴⁷ Aristotelu je nauk o aktu i potenciji, zajedno s onim o prvim počelima i uzrocima, omogućio da napravi metafizičku sliku svemira kao jednog funkcionalnog jedinstva. Sve što postoji u ovom svijetu, a podložno je kretanju, dio je uređenog svemira koji kao svoj početak i svrhu ima Nepokretnog pokretača, a koji je nužan takav kakav je i apsolutno ne može biti drukčiji. S ovim doktrinama on je na neki način anticipirao svoj nauk o svemiru kao organskoj cjelini koja teži svojoj svrsi (τέλος). On je smatrao da je sa svojim naukom o počelima objasnio puno bolje nego Platon ista ona počela koja nalazimo kod samog Platona. Samo što ona kod Aristotela imaju sasvim drugu ulogu. Tako, na primjer, Platonovo Dobro kod Aristotela ima smisao svršne uzročnosti svih kretanja u prirodi, dok je duša svijeta zamijenjena prvim nepokretnim pokretačem. Ideje ovdje neposredno ulaze u konstituciju konačnih bića, zbog čega Düring smatra kako je Aristotel »pomoću doktrine o δύναμις i ἐνέργεια razapeo most između platonovske doktrine o transcendentalnim formama i svoje doktrine o aktualiziranim formama«. ⁴⁸ Zato će svako realno biće, svaka supstancija u ovoj doktrini biti shvaćena kao egzistencija, tj. kao ἐνέργεια.

Osim navedenog, treba još istaknuti da je Aristotelov nauk o aktu i potenciji omogućio ispravno sagledavanje fenomena promjene i kretanja, te njihove uloge u realizaciji punine bića na njegovu putu do specifične svrhe (τέλος). Nadalje, analogno shvaćanje akta i potencije, te prioriteta akta pred potenci-

39

Met. 1017a35-b 8: ἔτι τὸ εἶναι σημαίνει καὶ τὸ ὄν ...

40

Ovaj se izraz prevodio na latinski najčešće kao *quod quid erat esse* ('ono što bijaše biti') u smislu *quidditas* ('štostvo', 'bit').

41

Met. 1048b29-35.

42

Met. 1071b19-20: δεῖ ἄρα εἶναι ἀρχὴν τοιαύτην ἧς ἡ οὐσία ἐνέργεια.

43

Eth. Nich. 1154b26-28.

44

Usp. Met. 1071b5: οὐσίαν ἀκίνητον.

45

Usp. Eth. Nich. 1178b22-24.

46

Usp. Met. 1072 b18-24: νόησις νοήσεως.

47

F. Brentano, *Sui molteplici significati*, str. 63.

48

I. Düring, *Aristotele*, str. 236.

jom, omogućilo je – ne samo Aristotelu nego i cjelokupnoj filozofskoj misli koja je slijedila nakon njega – da jasno opiše realan odnos forme i materije u svakoj pojedinačnoj i konkretnoj supstanciji, te da otvori put umu kojim bi mogao doći do zaključka o postojanju prvog apsolutnog počela ili Boga.

Borislav Dadić

Aristotle's Doctrine on Act

Abstract

Aristotle's doctrine on act arose in the context of his metaphysical inquires into being and his solution of a large philosophical problem which troubled his precursors – namely, the problem of change or movement. His discovery of the analogy of being preceded this solution and he consistently transferred it to the term act. Aristotle used two Greek expressions for term act: commonly used term ἐνέργει, and the one he made ἐντελέχεια. His understanding of the term act is inseparable from his understanding of the term potency (δύναμις), since he sees them as the two basic meanings of being. It is our intention to investigate Aristotle's complete doctrine of being through critical analysis of the threefold understanding of the act, i.e. act as change, existence and activity. This analysis also aims at showing an adequate usage of the terms ἐνέργεια and ἐντελέχει in relation to his other fundamental metaphysical terms such as form and matter, substance and accident. We will stress the dynamical component of Aristotle's understanding of the act and its precedence in regard to potency.

Key words

Aristotle, act, ἐνέργεια, ἐντελέχεια, δύναμις, purpose